

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

FTAXP / MPHTI / IRSTI: 03.23.31
<https://orcid.org/0000-0009-5154-986X>
<https://orcid.org/0009-0006-3951-4174>
<https://orcid.org/0009-0001-2304-7122>

¹Жанысбекова Г.А.*, ²Батманов Ж.Қ., ³Омар Г.Б.

¹тарих ғ.к., доцент, «Тұлға дамыту және тәрбие»
орталығының басшысы. М.Әуезов атындағы ОҚЗУ, Шымкент, Қазақстан
²Магистр, тарих пәнінің мұғалімі. А.Молдағұлова атындағы №29 ЖООМБ.
Шымкент, Қазақстан
³ҒК, Саяси қуғын-сүргін музейі, Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ КИІМІНІҢ ПІРІ – КИМЕШЕК

*Автор-корреспондент: amirbaevna62@mail.ru

Түйін. Мақалада қазақ қоғамында тұрмысқа шыққаннан кейін жас ананың алғашқы сәбиін дүниеге әкелуімен байланысты киілетін дәстүрлі бас киім – кимешектің рөлі зерттеледі. Кимешектің гигиеналық, әлеуметтік және психологиялық-қорғаныстық қызметі; оның әшекейлері арқылы әйелдің ру, ауыл, әулеттегі мәртебесін көрсететін ақпараттық мәні талданады. Архивтік деректерге сүйене отырып, Қазақстан тарихы мен этнографиясында алғаш рет XX ғасырдың 20-шы жылдарында кимешектің мемлекеттік саясат арқылы қолданыстан шығарылу фактісі анықталды. 1920-1950 жылдардағы саяси қуғын-сүргін тек қоғам қайраткерлерін ғана емес, дәстүрлі отбасылық құндылықтарды да нысанаға алды. Кеңес өкіметінің «Кимешекті шешу» науқаны дәстүрлі қазақ қоғамының байланысын үзуге бағытталған зымиян әдістердің бірі болды. Соның тағы бір көрінісі – отбасылық өмірге қол сұғу болды. Мақаланың ғылыми жаңалығы – бұл процестің алғаш рет ғылыми айналымға енгізілуінде. Практикалық маңызы – Тәуелсіз Қазақстанда ұлттық құндылықтарды қайта жаңғыртуға үлес қоса алады

Кілт сөздер: кимешек, келін, жас ана, көшпелі қоғам, 8 наурыз

¹Жанысбекова Г.А.*, ²Батманов Ж.Қ., ³Омар Г.Б.

¹к.и.н., доцент, начальник центра «Развитие личности и воспитание».
ЮКИУ им.М.Ауэзова. Шымкент, Казахстан
²Магистр, учитель истории.ОСОШ им.А.Молагуловой. Шымент, Казахстан
³НС. Музей жертв политических репрессий. Шымкент, Казахстан

КИМЕШЕК - ПОКРОВИТЕЛЬ ЖЕНСКОЙ ОДЕЖДЫ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

*Автор-корреспондент: amirbaevna62@mail.ru

Аннотация. В статье исследуется роль традиционного головного убора кимешек, который в казахском обществе надевала молодая мать после замужества и рождения первенца. Рассмотрены гигиеническая, социальная и психолого-защитная функции кимешека, а также информационное значение его декора, отражающего статус женщины в роде и общине. На основе архивных данных впервые в истории Казахстана и этнографии установлен факт целенаправленного изъятия кимешека из употребления в 1920-е гг. XX века. Показано, что политические репрессии 1920–1950-х гг. были направлены не только против интеллигенции, но и против семейных традиций. Кампания советского правительства «Снятие кимешека» рассматривается как один из методов разрушения традиционного казахского общества. Научная новизна работы заключается в введении впервые данной темы и проблемы в научный оборот. Практическая значимость состоит в возможности использования результатов для возрождения национальных ценностей в период Независимого Казахстана

Ключевые слова: кимешек, сноха, молодая мать, кочевое общество, 8 марта

¹Zhanysbekova G.A., ²Batmanov Zh.K., ³Omar G.B.

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Center for Personality Development and Upbringing. M.Auezov SKRU. Shymkent, Kazakhstan

²mahter, history teacher.OSOSH named after A.Molagulova. Shymkent, Kazakhstan

³NS. The Museum of Victims of Political Repression. Shymkent, Kazakhstan

THE KIMESHEK - THE PATRON OF WOMEN'S CLOTHING IN KAZAKH SOCIETY

Abstract. This article examines the role of the kimeshek, a traditional headdress worn by young Kazakh mothers after marriage and the birth of their first child. The study analyzes its hygienic, social, and psychological-protective functions, as well as the informational meaning of its ornamentation, which encoded a woman's status within the clan and community. Based on new archival sources, the article for the first time in Kazakh history and ethnography identifies the forced removal of the kimeshek from use in the 1920s as part of state policy. It argues that the political repressions of the 1920s–1950s targeted not only public figures but also traditional family values. The Soviet campaign «Removal of the Kimeshek» is presented as a deliberate strategy to disrupt the social bonds of Kazakh society. The scientific novelty lies in introducing this previously unstudied phenomenon into academic discourse. The practical significance of the research lies in its contribution to the revival of national cultural heritage in Independent Kazakhstan.

Keywords: kimeshek, kelin, young mother, nomadic society, March 8.

Кіріспе

Қазақ қоғамының әйелдер қауымының бас киімдерінің етістік түбірінен құрылғанын байқауымызға болады: орамал – орау; жаулық – жабу; кимешек – кию деген сияқты. Дегенмен, сөзжасалым бағытындағы зерттеулерді филология мамандарына қалдыра отырып, қазақ ар-инабатының байрағы болған кимешектің XX ғасырдағы тарихтың бұралаң сәттерінен біздің уақытымызға дейін қандай күйзелісті жағдайда келіп жеткеніне тарихи талдау жасауға бет бұрайық.

Мақала мақсаты кимешектің қазақ қоғамының өмірлік қажеттіліктері мен философиясымен астарласа бірге дамыған киелі қасиетінің қасіретті «Кіші Қазан» кезінде мақсатты түрде ұмыттырылып, кимешектің қоғамбағыттаушы күшінің кеңестік арнайы зорлықшыл әрекеттері арқылы жойылғандығы, тек Тәуелсіздік жылдарында ғана елімізге қайта оралғандығы, дегенмен, соның өзінде «Кимешекті әжелер» деген сөз тіркесі арқылы бұл бас киімнің тек кеуана, қария әжелеріміздің ғана пайдаланатын бұйымы деген жаңсақ түсініктің қалыптасқандығына қоғам назарын аудару арқылы оның ХХІ ғасырға өзінің сән-

салтанаты, қайтадан толыққан әлеуметтік-философиялық мәні және тарихи астарымен шынайы келіп жетуіне ғылыми негіздеме жасауға ұмтылыс болып табылады. Өйткені, кимешекке алғашқы күйретуші соққыны «Кіші қазан» қанды науқанының зорлықшыл саясаты берген болса, бүгінгі күнде базарларда астына қатырма қағаз салып тіккен кимешектердің тек Наурыз мейрамында ғана елеп-ескерілетіндігі нәтижесінде ерекше қасиетті бас киімнің сапасыздануы, құнсыздануы арқылы бүгінгі күндердегі тарихи жадыдан өз орнын таба алмауы мәселесі біздің қоғамның шешуі қажет күрделілігі жоғары проблемалық мәселе болып қалыптасқандығын көруімізге болады. Осы жерде мәселенің тағы бір ұшы бой көрсететінін нақтылау керек: ол – жекелеген ізденушілер мен зерттеушілерді қоспағанда бүгінгі таңдағы қазақстандық қоғамның өзінің әлеуметтік-ғылыми проблеманы түсініп-сезінуі аса төменгі дәрежеде екендігі жағдайы. Бұған оқу орнымызда 2026 жылдың Наурыз мейрамында өткізілген «Кимешекті Аналар шеруі» атты іс-шараны жоспарлап дайындаған кезімізде толық көз жеткізілді [8].

Сырт көзге сұлу көрінген ерекше салтанатты бұл шеру жоғары оқу орындарының профессор-оқытушылары арасындағы алғаш рет өткізілгендіктен көпшіліктің назарын өзіне аударып елең еткізді. Дегенмен, кимешекке қарай басқан тек алғашқы қадамдардың бірі болғандықтан, мақалада көрсетілген кемшіліктердің біразының орын алуы арқылы кимешекті қазақ қоғамына шынайы алып келудің қиыншылығы мен күрделілігі мол құбылыс болатындығы айқындалды. Сондықтан, осындай қарама-қарсылықтың қазақ қоғамы алдында тұрғандығын оның әрбір мүшесі түсіне білуі аса қажет екендігі түйінді мәселесі ғылымда алғаш рет және өткір қойылып отыр. Осыған орай, мақалалық зерттеу нәтижесінде кимешектің қазақ тарихи қоғамында тұрмысқа шығып, нәресте сүйген әрбір жас ананың киімі қызметінен қандай зұлматты пәрмендердің күшінен біржола ажыратылғандығын жаңадан іздестіріліп табылған архив құжаттары негізінде нақтылауды жүзеге асыру жоспарланып отыр.

Материалдар мен әдістер

Теориялық талдау

Кимешекке назар аудару, оны зерттеу тек еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін ғана біртіндеп тұрақты жүйеге қойыла бастады. Осыған қарамастан, көптеген кимешек үлгілері толығымен жойылып кеткендігін кейбір суреттерге қарап болжамдауға болады. Бұл туралы қолөнершілер одағының мүшесі, қазақтың XVIII-XIX ғасырларда киген байырғы этнографиялық киімдеріне ерекше қызығушылық танытатын, өзінің дербес қорында әр рудың 30 кимешегінің түпнұсқасы жинақталған Тілек Сұлтанов: «Бізге дейін көп кимешектің үлгісі жеткен жоқ, өте кеш қимылдадық. 60-70-жылдары (XX ғасырдың – автор) кимешек тақырыбын қолға алып, деректі дүние жасап, сол уақыттағы әжелердің айтқанын таспалап, альбом-кітап қылып қалдырған болса, қазіргі зерттеушілер мұншалық қиындық көрмес едік. Тоқсаныншы жылдары кимешек киген әжелердің соңғы буыны дүниеден өтіп кетті. Бұдан кейін жаңа буын, жаңа ұрпақ келді де, кимешектерді шын мәнінде жоғалтып алдық. Қазір кимешектің қалыбын бұзбай сақтап киіп жүрген көбіне Қытай, Моңғолия жеріндегі қазақтар. Ал еліміздің ұлан-байтақ жеріндегі әр руға тән алуантүрлі кимешек үлгілерін қайта жаңғырту өте күрделі еңбек. Мұрағаттардағы тарихи суреттерге зер салсақ, кимешектер мен күндіктердің сәтүрлілігіне, сән-салтанатына таңырқайсың. Бүгінде солардың үлгілері түгілі, кимешек жайын білетін адам таба алмайсың. Көне суреттерге қарап, кимешектерді соларға ұқсатып жаңғыртып қана амалдап жүрміз», – дейді [9].

Яғни, кимешек тақырыбы этнография ғылымы жағынан да, тарих ғылымдары жағынан да ақтаңдақтарға толы екендігін көреміз. Қойылған мәселелерді теориялық және тәжірибелік тұрғыдан талдауға көшу алдында кимешек бас киіміне шолу жасау қажет. Кимешек – көшпелі қазақ қоғамында өмір сүрген әйелдердің қажеттілігі үшін пайда болып, біртіндеп қалыптасқан деп топшылауға болатын, мойын мен кеудені, иық мен арқаны толық жабатын, басына тығыз оралған жұқа ақ матадан құрастырылып тігілген кимешектің өзі және географиялық-аумақтық

ерекшелігіне байланысты күндік немесе шылауыш деп аталатын екі бөліктен тұратын қазақ әйелдерінің бас киімі. Кимешектің формасының қалыптасуына климаттық және салт-дәстүрдің, нақтылай айтқанда көшпелі өмір салты, әсіресе көп уақыт салт атты жүрудің әсері айқындалушы фактор болуы да ықтимал. Өйткені ол көші-қонмен жүрген қазақ әйелдеріне, жел өтінде қобырап кетпейтін, әр уақыт қайтадан байлап-оралмайтын (басқа киіле салатын) жинақы да шымыр бас киімнің түрі. Мұндай бас киім басқа халықтарда кездесе бермейді, - деген болжамдар да бар [10].

Қазақ аналарының кимешектері әрдайым ақ түстен дайындалған. Орталық Қазақстанда кимешекті нілге салып ерекше ақшаңқан-көгілдір түс беру де келіншектер арасында ерекші сәнге айналған екен. Ал, қара, қоңырқай Кимешекті тігу аса шеберлікті қажет ететіндіктен өте шебер тігіншілер ғана тігеді.

Кимешектің құрылымы және бөлшектері мыналар:

1. Жақ – бетті айналдыра қаптайтын бөлігі; шықшыт – маңдай мен иек тұсын жабатын, әшкейленген алдыңғы бөлігі;

2. Құйрықша – артқа түсетін ұзын жамылғы бөлігі. Ол әйелдің арқасын тобыққа дейін жауып, оның ибалы, ұятты жан екендігін білдірген, көлденең көзден көлегейлейтін қызмет атқаруы тиіс болған;

3. Шылауыш – негізінен Орта жүз әйелдерінің кимешектің үстінен тартатын көлемі 1-1,5 метрлік төртбұрыш жаулық мата. Шылауыш тағылатын кимешек түрі Солтүстік Қазақстанда «орама кимешек» деп аталған. Бұл үшін тігілмей пішілген мата кесегі басқа тартылған. Киген кезде кәдімгі кимешектен айырмашылығы болмаған. Үшбұрыш етіп бүктелген соң ұзын бөлігі шамамен 2 метрден асатын орамал формасына келеді. Осы ортаңғы жиегі 6-7 см етіп қайтара бүктелгеннен кейін, орамалдың оң жағы ұзын, сол жағы қысқаша етіп алынады. Шылауыш сол жақтан тартылып, мойынды ораған кезде оң иықтан асып, кеуде тұсына жететіндей болады. Ал, ұзын жағы арқада төгілдіріп қалып, құйрықша қызметін қоса атқарады.

4. Күндік – қазақ әйелдерінің (әсіресе Ұлы жүз бен Орта жүз өңірлерінде) кимешектің сыртынан басты айналдыра сәндеп орайтын дербес бөлігі немесе соған жалғас жаулығы. Күндік тұрмыстық және салтанаттық үлкен мәнге ие болған: оны ақ түсті бөзден, жұқа матадан немесе жібектен жасаған. Матаның ұзындығы әр рудың дәстүріне қарай 3-4 құлаштан (7–8 метр) бастап, тіпті бірнеше метрге дейін жеткен [11].

Күндік кимешектің үстінен чалма (сәлде) тәрізді қаттап оралады. Маңдай тұсына келгенде үшбұрыш тәрізді қаттама жасалып, күн көзінен қорғау үшін сәл еңкейтіп қойылатындықтан, атауы «күндік» деп қалыптасқан. Оралған соң шешіліп кетпеуі үшін желке мен шықшыт тұсынан арнайы түйреуіштермен бекітілген [12].

Әдетте күнделікті өмірде кимешектің өзі жеке киелітін болса, күндік тойлар мен салтанатты мерекелерде оралатын болған [9].

Күндіктің көшпелі өмірде күндіктің атқаратын прагматикалық рөлі зор болған. Оқыс жағдайда таңғыш дәке, жаңа туған нәрестеге жөргек, ал қиын-қыстау сәтте кебін ретінде де қолданыла беретін өте әмбебап таза мата есебінде жүрген;

5. Төбелдірік – жас келіншектердің желектің, шылауыштың төбесіне киілетін домалақ формадағы кестеленіп, шашақталып әсемделген әдемі ерекше бас киім бөлшегі. Жаңа үйленген отау иесіне «құсың құтты болсын» деп тілек айтылады. Өйткені, төбелдірікті кимешек киген әйелді жанынан қарағанда құсқа ұқсайды. Әсемделіп тігілген төбелдірігі құстың басын, ал әйелдің иығымен қоса, шашын жауып тұратын кимешектің алдыңғы, артқы жағы құстың қанатын, құйрығын бейнелейді. Ересек аналар төбелдірік тақпайды. Төбелдіріктің ерекше сәнділігіне қарап, оны да негізінен мерекелік киім деп топшылауымызға болады [1].

Тәжірибелік бөлім

Қазақстанның жер аумағының өте үлкен болуына байланысты оның әрбір өлкесін мекендеген рулар мен тайпалардың күнделікті өмірінде, киім салтында өзгешеліктер болады. Осындай өзгешеліктер кимешектерге де қатысты болған. Кимешекті Қазақстанның кейбір жерлерінде «бұрама жаулық», «иекше» деп те атайды екен. Әр түрлі қазақ тайпалары мен руларының кимешектері ою-өрнектің ұзындығы мен сипаты жағынан, бас бөлігіндегі бөлшектерімен ерекшеленеді. Жас әйелдердің кимешегі әсіресе кестелермен, түрлі-түсті тігістерімен, өрімдерімен, сондай-ақ коралл мен інжу моншақтармен, күміс сөлкебайлар және басқа да бөлшектермен безендірілген. Екі жақтаудың сәніне көп көңіл бөлінсе, «құйрық» шашақ бекітіп тіккен, төбесіне «төбелдірік» деп аталатын арнайы дайындалған жеке әшекей таққан.

Шығыс Қазақстандағы найман руларының кимешектері негізінен қысқалау пішіліп, тік бұрышының тек жоғарғы бұрыштары көлбеулеу келіп, оның екі жағына шаршы тәрізді арқа бөлігі тігіледі. Біздің облыстық этнографиялық мұражай- қорықтың қорында отыздан астам кимешек бар. Олардың бір-бірімен ұқсастықтарымен қоса пішілу үлгілерінде, әшекейлерінде де өзіндік ерекшеліктері бар. Солтүстік және Орталық Қазақстанда кимешектердің алдыңғы жағы трапеция немесе үшкірленіп пішіліп, жоғары бөлігінде бетке орын қалдырылған; арқа жағы дұрыс ромба түрінде келеді де, құйрығы тізеге тіпті өкшеге дейін түсетін болған. Солтүстік Батыс Қазақстанда (Орал және Торғай облыстары) төменгі жаулық үшбұрыштан бүктетіліп, шаршы матадан ғана тұрған. Оны басына тартып, шеттерін кеуде тұсында айқастырған, не желке жағына жіберген деген мәлімет энциклопедиядан табылды. Сырдария бойымен Кіші жүз руында кездесетін кимешек түрі «бұрмелі» деп аталады. Алдыңғы жағы бұрышталып пішіледі. Төменгі ұзын жағы кеудеге түсіп, ал жоғарғы жағы бүктеліп бетті екі жағынан қоршап тұру үшін басқа байлап, бекітіліп қоятын болған. Қарақалпақ, қырғыз, қытай елдерінің батысында мекен еткен халықтарда кездеседі. Кимешектің бетке келетін тұсы ойып алынады да, төбесі тұйық болады. Кеудесін, жағын, бет жақтауларын көмкеріп кестелейді. Күміспен, тана моншақтармен шеттіктеледі. Оңтүстікте кеңінен тараған кимешек түрі ұзынынан екіге бүктеліп пішілген мата кесіндісінен жасалатын болған. Пайда болған тік бұрыштың жартысынан бастап, қиғаштап кесіп алып, кесілген жерді тігіп алады. Тігіс арқаның ортасына түседі. Пішін бұрыштары жоқ үшбұрыш түрінде болған. Беттің орнын ашып, дөңгелек немесе сопақ төбешік және маңдайша жапсырып тіккен [1, 94]

Жалпы алғанда кез-келген киім – денені ауа райының, сыртқы ортаның зиянды әсерінен қорғайтын, адамның денесіне киюге арналған жасанды жамылғы түрі, тұтыныс бұйымы десек, кимешек осындай қызметпен бірге, жас келін келіп түскен өзі үшін бөтен әулетке «тастай батып, судай сіңген» статусын көрсететін символдық қызметті де қоса атқарған. Нәтижесінде кимешек үлкен шаңырақтың, бір әулеттің құрметті анасы екендігін көрсететін символикалық мағынасы бар ерекше қасиетке ие болуымен ерекшеленген. Кимешекті ерекше қастерлеп, таза киюге тырысқан. Кір, лас киім киген адамның басынан бағы, берекесі қашады, өзін марту басады деп білген. Көп жасаған қарт ана кимешегін өзінің жанына жақын келініне көзімдей көр деп мұра ретінде қалдырған. Кейде кимешекті әдейілеп сұрап алатындар да болған екен. Кимешек кигізу салтына келер болсақ, жаңа әулетке келін болып түскен келіннің балалы болған күннен бастап киген. Бұған келіншек өзі де дайындық жасайды. Енесінің, абысын-ажынының көмегімен кимешекті пішіп, әшекей кестелерін өзі тігеді. Өрнегін өз қалауынша таңдайды. Жас келіннің перзенті қырқынан шыққанда енесі: «сен енді санатқа қосылдың, бұрын сен бала едің, енді ана болдың. Енді осы үйдің толық мүшесің», - деп келінінің маңдайынан сүйіп, батасын берген. Содан соң ауыл әйелдері, бәйбішелер әдейі жиналып келіп, келінге үйінен келген киелі киім кимешекті өз қолдарымен кигізеді. Оны келіннің енесі ұйымдастырады. Кимешек кигізу рәсімін жасау ұсынылған қадірлі жасы үлкен әйел келіннің енесінен сый алады. Келіннің төркіні бұл бас киімді қыздары тез балалы болсын деп сандыққа әдейі ырымдап та салатын кездері болады екен [1, Б.97].

Кез-келген ою-өрнекті белгілі-бір мағынамен, ішкі сырымен бірге өретін қазақ қоғамы кимешектің символикалық мағынасын жас келінді қатарға алынғанын көрсетумен шектеп қоймаған. Кимешек – көшпелі қоғамдағы әйелдің сатылап өзгеретін статустық дәрежесін көрсетіп берген. Кимешектің әшекейленуі әйелдердің жас ерекшеліктері мен олардың әлеуметтік орнын аңғартады. Бойжеткеннің басқа ауылға келін болып келе жатқанында, үйлену тойы үстінде киетін статустық киімі – сәукеле болса, той өткен соң ауыр бас киім жеңілдеу келген, кез-келген уақытта жүзін ептілікпен бүркеп жіберіп, көлденең көзден жүзін жасыру қызметін атқаратын желек атты бас киім киілген. Желегі желбіреген жас келін кез-келген ауылдың сәні, қуанышы. Желек – уақытша, жас нәрестесін дүниеге әкелген ананың бас киімі - кимешекпен ауыстырылатын өтпелі кезең киімі.

Ал, алғашқы кимешек «Қызыл жақ» деп аталып, қызыл жіппен шым кестеленіп әсем безендірілген. Оның күндігі онша биік болмаған, оған орайтын матаның ұзындығы 12 метрден аспайтын болған. Жас анаға сәбиі үшін жаялық қажет болған кезде осы күндікке ораған шылауыштан кесіп алып, пайдаланған. Кез-келген көш кезінде базар-дүкендерден алыс жолдарда кимешек шылауышы жас анаға негізгі көмекші болған. Дәстүрлі қазақ қоғамында әрбір ана көп балалы болғандығын еске алар болсақ – кимешектің қызметінің өте-мөте жоғары болғандығын түсіне беруге болады. Ал, орта жастағы, 3-4 балалы әйелдер киетін кимешек «Сарыжақ» деп аталып, сары, алтын түспен кестеленіп өрнектелген. Отыз жастан асқан соң күміспен, моншақпен әшекейленген. Орта жастан асқан әйелдер түрлі-түсті жіптермен жұкалап жүргізген тігіс пен кестені қанағат тұтқан. Бұл баяғы жас келіннің әулет анасына айналған кезеңіне тұспа-тұс келеді. Әйел-ананың өмірсерігіне айналған баскиім оның кім екенін айналаға әйгілеп, өзіне сәйкес қадыр-құрметінің бар екенін көрсетеді.

Өмір зулап ағып, орта жастағы ана енді шашына ақ кіріп, балалары есейген кезеңде ауыл мен әулет өміріндегі жоғары дәрежесі мен өмірдің қызыл-жасылынан баз кешкен жағдайын білдіретін, кимешегі бет жақтауы тарлау келіп, әдемі кестеленген «Ақ жақ» деп аталатын кимешекке ауысады. Ауыл адамдары «Ақжақты» кимешек иесімен ақылдасады, алғашқы сәлем ақжақты анаға беріледі, ол төрге отырғызылады. Ақжақ кимешектің күндігі биік, ұзындығы 20 метрге дейін жететін болған. Бұл тағы да көшпелі өмірдің қатаң талабынан туындаған ерекшелік. Ол әр уақытта қартайған ананың «торқалы той, топырақты өлімге» даяр екендігін көрсетіп, өзінің болашық кебінінің бар екендігін көрсетеді.

Толарсақтан саз кешкен көшпелі өмірде азаматтарымыздың жаугершілік іс-қимылдардан соң шейіт кетіп, жесір қалған келіншек кимешегі ақ жіппен жай ғана су тартқан, кестеленбеген кимешекке ауыстырылған. Бас киімдердің зерттеушілерінің бірі А.Кенжинаның тапқан тағы бір дерегі бойынша күйеуі қайтыс болған әйелдер кимешегін күйеуінің жылдық асын бергенше теріс киіп, содан кейін оң киетін салт болыпты. Егер мұндай әйелдер тағы да тұрмысқа шығатын болса, онда кимешек қайтадан кестеленеді екен. Кимешек бас киім болғандықтан, оған қатысты ырым-тиымдар да бар. Бас киімді іліп қояды, кез-келген жерге тастай салмайды, аяқ асты етпейді. Олай жасаса, бастан бақ таяды. Ер адам әйелдің жаулығын басына салмайды. Қыз бала басына ақ, қара орамал тартпауға тиісті. Ақ – жаулықтың, қара – қайғының белгісі. Қазақ аналары жалаңбас отырып бала емізбейді, ас-су әзірлемейді. Бас киімнің төбесін басып кимейді, оны айырбастамайды, ешкімге сыйламайды, сатпайды. Сыйлыққа киілмеген, жаңа баскиім алып беруге болады [12].

Нәтижелер мен талқылау

Табиғаттың қатал заңына бірлесе қарсы тұрып, айрандай ұйып отырған қазақ ауылдарына қарсы тағы бір сойқан XX ғасырдың бас кезінде «Кіші қазан» деген атпен көтерілді. Қазақ даласына төңкеріс жетпеді деген сылтаумен қазақ ауылдарының дәстүрлі мәнін толық жою кезінде қудалауға түскен ер-азаматтармен бірге ауыл әйелдерінің бас киімі – кимешек те аналардың басынан жұлынып алынып, тарих шаңына тіке мағынасында көміліп қала бергенін, сол үшін биылғы жылы басталғанына 100 жыл толып отырған «Кіші Қазан»

атты саясаттың тек кәмпескелеу мен ұжымдастыру ғана қазақ әйелдерін басын жалаңаштаумен айналысқанын кейбір зерттеушілер ғана білгеніменен, көпшілік көпшілікке беймәлім тарихи факт. Бет-аузын толық тұмшалап алатын басқа бауырлас ұлттардың нәзік жандыларына қарағанда неғұрлым еркіндікте жүретін қазақ қыз-келіншектерінің бас киімдерін шешу кеңес билігінің «ұрдажық қолшоқпарлары» үшін оншама қиын болмағанымен, ішкі трагедиясы мен ауыр салдары ғасырға жеткен бұл қайғылы үрдіс сонау 1920-шы онжылдықтың соңғы жылдарында жүзеге асты [13, 189-197].

Өйткені, «Кіші Қазан» деп ардақтап ат қойып, қазақ елінің басына ауыр зұлмат түсірген кезеңде сүттей ұйыған, еңкейген кәрісінен еңбектеген жасына дейін еркіншіл, бостандықсүйгіш, туысқандық байланысы мен өзара сый-құрметі өте-мөте мықты қазақ ауылының келімсек кеңестік билікті мойындай қоюы дүдәмал екендігі бір-біріне қарама-қарсы екі жаққа да белгілі еді. Ұжымдастыру деп байбалам салуға, малды тәркілеп байларды конфискациялауға, малы аз отырықшы шаруашылықтарға еттен салық салуға, төрт-түлікпен көшіп жүргендерден қап-қап астық өткізуді талап етуге, сөйтіп ауыр ашаршылықты қолдан жасап, халықты қыруға қаншалықты қолдауы күшті болса да Ф.Голощекин қалай қол жеткізе алды? Ол үшін, әрине, кеңестік биліктің жергілікті жердегі өкілдері басқыншылық идеологияның әдіс-тәсіліне сала отырып, Сырдария округін мекендеген байырғы халықтың дәстүрлі қоғамын бөлшектей отырып, оларды бір-біріне қарсы айдап салуға кірісті. Шұғыл түрде жаңа революция жасау үшін ленинизмнің каноны бойынша қанаушы және қаналушы таптарды тез арада анықтау жұмысы округті құрайтын ауылдарды мекендеген ақсақал басқаратын рулық қатынаспен біріккен халықты бір-біріне қарама-қарсы екі топқа жіктеуден басталды. Жаңа «революциялық баррикаданың» жаулары жағында дәстүрлі заманы өтіп кетуі тиіс байлар, атқамінерлер, датхалар, молдалар мен ишандар, ал, оларды «тап ретінде жоюшылар» ретіндегі қарама-қарсы топқа қаналушылар - кедейлер, жалшылар мен қоңсылар қойылды.

Қазақ елінің мықты тірегі, оның дәстүрлі қоғамының арқа сүйер негізгі экономикалық күші - байларды, ақыл-ой лидерлері - билер, молдалар мен ишандарды, атқарушы-орындаушы билік иелері - бұрынғы болыстарды, старшындар мен датхаларды, әрбір байдың атқамінерлерін қаралайтын мінездемелер беру, оларға қарсы жалшылар мен қоңсылардың ішінде жүрген қандай да бір наразылық болса, сол жараларының аузын ашып, оны тұздықтап, ушықтырып, ауқатты топқа қарсылықты күшейтудің эскалациясын жасады. Осындай қарама-қарсылықтарды туындатудың тағы бір жолы – отағасы мен отанасын бір-біріне қарсы қою болды. «Әйелдерге теңдік беру» деп аталған бұл саясат әйелдер қауымын, нәзік жандыларды кеңестік билік өзінің негізгі құралына айналдыруының тағы бір әдісі болатын. Д.Аманжолова да өз мақаласында басқа республикаларға қарағанда кеңестер «ескішілдік» деп таныған салт-дәстүрді жою үрдісі Қазақстанда ерекше ауыр жүрді деген тұжырымға келеді [13].

Қазақ әйелдері кедейлер мен жалшылардың жиналысына қатыспайды, байлар мен кеңес өкіметінің қас жауларының қолындағы құралына айналуға, сондықтан, қазақ әйелдерінің арасында жаппай кеңестік саяси-тәрбие жұмысын жүргізуіміз керек деген шешім қабылдаған Сырдария округтік партия комитетінің хатшысы атышулы «Кіші қазан» науқаны тұсында. Өйткені, жалшылардың жиналысына шақырып келтіріле алмайтын әйелдер колхоздардың таратылуын жаппай талап ете бастаған, аудандар мен ауылдарды аралаған уәкілдерге қол жұмсауды бастаған, – делінген мәліметтер кездесті архив құжаттарында [4]. Мұның барлығы аштықтан шаршаған, қалжыраған елдің амалсыз әрекеттері еді [16, 55-62]. Аппақ арын аппақ кимешекпен әйгілеген аналар мен асқар тау әкелер енді өз балаларының етін асып жейтін жағдайларға да жетті. Бұл кезде кимешегіміз бен адами тұлғамыз туралы сөз етудің өзі мүмкін де емес болар. Барынан айрылған халық ес жинатқызбайтын аштықтың құрсауына түсті. Бұл жайт тек қана оларға аз-кем жәрдем астық берілген кезде ғана тоқтаған [3]. Осындай, амалсыздықтан, еліміздің көп бөлігі мекендеп отырған елі мен жерін тастап, босып та кетті. Осы жылдарда қазақ халқының саны жалпы саны 30 пайызға кеміп кетті [4].

Ал, 1929 жылдың 8 наурыз мейрамы Түлкібас ауданының көптеген ауылдарында «кимешекті шешу және оны орамалмен алмастыру» ұранымен өткізілгендігін ұжымдастыру комиссиясының төрағасы Ақботин жолдас «Отчет комиссии ОК ВКП(б) по вопросам коллективизации в Тюлькубасском районе» деген есебінде көрсеткен. Байлар мен молдалар бұл науқанды әйелдерді де кәмпескелеуге іліктіріп, ортаға салуға дайындаудың бастамасы деп, барша кедей-кепшіктерді кеңес үкіметіне қарсы айтақтауда, - деп ашына көрсетеді жолдас Ақботин. Ауданның №2 және №12 ауылдарындағы әйелдер кимешекті 8 наурызда шешкенімен, мейрам аяқтала салысымен, қайтадан киіп алған дей келе, уәкіл әйелдерге «шайтандар» деген айдар тағады [6, Л.15.].

Жалпы алғанда Орталық Азияда беті жабық пәренжіге қарсы радикалды «Худжум» кампаниясы жүргізілгенмен, беті жабылмаған кимешектерді қалай шешіп, қазақ әйелдерінің дәстүрінен ажыратудың жолын табуды жанталаса іздестірген кеңестік биліктің қолшоқпарлары үшін «кимешектің» құйрықшасы колхоз жұмысын жасауға мүмкіндік бермейді, оның орнына басыңды жауып жүретін орамал байлау керек деген уәжбен ауыл-ауылдарда кимешектерді жаппай жинап, ауыл сыртына апарып өртеген. Әйелдердің бас киімін шешуі олардың жаңа қоғамға қадам басуының, мектепке барып, хат тануының белгісі ретінде насихатталды. Әйелдерді қолдау үшін, өз тараптарына тарту үшін кеңес билігі жетім балалар мен тастанды балалар үшін жабық түрдегі мекемелер де құра бастады [15]. Ал, қызыл киіз үйлерде әйелдерге арналған бұрыштар ашылып, ол жерлерде үгіт-насихат жұмыстарын «Әйелдерді азат ету - әйелдердің өзінің шаруасы» деген ұранмен А.Коллантай дайындаған «Жаңа әйел» тұлғасын қалыптастыруға бағыттала жасалды. Бұл идеология бойынша «Жаңа әйел» алдымен қоғамға қызмет етеді, онан кейін ғана «ана» ретінде қарастырылатын болған [2].

Насихаттарда кимешек пен жаулықты шешіп, оның орнына еуропалық киім киіп, қызыл орамал тағу ұсынылды. Нәтижесінде белсенді әйелдер жиналыстарда жұрт алдында кимешектерін шешіп отқа жаққан немесе лақтырған. Бұл үрдіс «Қызыл орамалдар» қозғалысымен ұштасты. Бұл туралы архив құжаты мәтінінен: «Аульно-кишлачным советам и судебным органам поставить на практические рельсы работу по защите трудящихся женщин... При предстоящих пере выборах в советы обеспечить дальнейшее улучшение социального состава советов, увеличить количество женщин - особенно казачек», - деген бұйрық райдағы тапсырма арқылы таныс бола аламыз [7].

Қорытынды

Дәстүрі мен салтының киесіне айналып, қазақ әйелі қадірлеп басына салған ақ орамалдың әдебі терең, қасиеті мол. Салмағы жеңіл болғанымен, құны қымбат, жолы үлкен, пәле мен жаладан қорған болар ақ кимешек ата салтында отбасының алтын байрағы саналған. Ана екенін, айнымас жары, адал ниетпен аттаған шаңырағы бар екенін аңғартатын орамал атойлап келген жаудың да бетін қайтарған, Ар адамға қандай қымбат болса, ақ кимешектің күші де одан кем болмаған, алмас қылышты әміршінің өзін тежеп, тізе бүктіргені туралы аңыз-әпсаналар шындығына күні бүгінге дейін жеткен.

Сонымен, мақала шеңберінде қазақ қоғамындағы тұрмысқа шығып отбасылы болғаннан кейін жас ананың алғашқы сәбиін дүниеге әкелген кезінен бастап киетін бас киімі - кимешектің әйел-ана үшін атқаратын гигиеналық, әлеуметтік және психологиялық-қорғаныстық қызметі; оның ерекше сәнділігінің ананың әулет, ауыл, ру-қауым өміріндегі алатын орны мен дәрежесі туралы шифрлық сипатпен беретін ақпараттық қызметі туралы жинастырылған анықтамалық ақпараттан кейін тың архивтік деректерді зерттеу негізінде Қазақстан тарихы, қазақ этнографиясында алғаш рет XX ғасырдың 20-шы жылдарында қолданыстан аластатылуы фактісі анықталады және ғылыми айналысқа енгізіледі.

XX ғ. 20-50 жылдарындағы саяси қуғын-сүргін тек қазақ зиялылары, қазақ байлары мен атқамінерлері, молда-ишандары сияқты қоғамдық-саяси мағынадағы жетекші орындары бар

тұлғалар ғана ұшыратумен шектелген жоқ. Кеңестік билік дәстүрлі қазақ қоғамының мықты байланыстарын үзу арқылы өзінің дербес өміршендігін жасап алуға ұмтылды. Соның тағы бір көрінісі - отбасылық өмірге қол сұғу болды.

Кеңес үкіметінің «Кимешекті шешу» атты жартылай жасырындау жүргізілген сойқан үрдісі қазақ дәстүрі мен отбасылық құндылықтарына қол сұғуының аса бір зымиян және бұған дейін зерттелмеген айла-шарғысының бірі. Осыған орай, ұсынылып отырылған мақаланың ғылыми өзектілігі және тақырыптың жаңашылдығы да айқындалды. Өйткені, кимешегін шешіп, «жаңа әйел» түрінде санасымен бірге сыртқы бейнесі, яғни жандүниелік болмысы және киім кию үрдісі бірдей түбірімен өзгертілген кезде қазақ әйелінің қол жеткізген жетістігі – жер аударылу, бостандықтан айрылу, атылу, қызыл әскер қатарына қабылдану, еңбек армиясына жөнелтілу сияқты науқандар нәтижесінде ер-азаматтардың қатары мүлдем сиреп кеткен республиканың мәдени-ағарту, экономикалық-саяси салаларының дамуында атқарылатын саналуан жұмыстарды жасайтын көнбіс қызметкерлерге айналды: жұмыс қамытының ауырлығы «Еңбекші ана», «Ас үй құлдығы жойылсын!», «Жаңа тұрмыс еркі!», «Үй шаруасындағы әрбір әйел ел басқаруды үйренсін!», - деп ұрандату нәтижесінде «Жұмыс істейтін ана» моделі КСРО-дағы барлық нәзікжандылар ұмтылуы тиіс идеал ретінде бекітілді - экономикалық дағдарыстар кезінде әйелдердің тұрмыстағы еңбек жүгі одан да ауырлай берді [15].

Сондықтан, кимешек тақырыбының Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде тарихи құндылықтарымызды қайтадан қалпына келтірудің бір бағытына айнала алатын практикалық маңызы да жоғары. Бұл турасында ақын М.Мұқағалидің «Ақ кимешек көрінсе» атты шығармасында: «Ақ кимешек жоғалса ... нені көрем?» деген бір ауыз сауалымен қазақи қоғамның жоғалтқанын шынайы мән-мағынасымен қайтаруға деген бүгінгі күннің рухани қажеттілігімен үндес келетін ішкі арман-түйсігін көруімізге де болады.

Әдебиеттер тізімі: деректер және тарихнамалық еңбектер

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі? Энциклопедия. Алматы: РПК «Слон», 2012. С илл. Т.3-4.
2. Коллантай А.М. Работница-мать. Омск, 1920. С.32.
3. Отчет Уральского губернского экономического совещания за период с 1 октября 1921 года по 1 октября 1922 года. Уральск, 1923. 308 с.
4. Смағұлова С., Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. Алматы: Елтаным. 2019. 272 б.
5. Шашаева М.А. XX ғ. 20-30-шы жылдырындағы Қазақстанның кеңестік қоғамның әлеуметтік мәдени-трансформациясы және әйелдердің жағдайы. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2025. 144 б.
6. Государственный архив общественно-политической истории Туркестанской области (ГАОПИТО). Ф.29.оп.1. Д.478. Л.1-15.
7. ГАОПИТО. Ф.29. Оп.1. Д.4. Л.172-188.
8. Ерекше өткен DIGITAL NAURYZ//
<https://www.instagram.com/reel/DWGqLaqgrdL/?igsi=MWsydGpwNjA2dng4cA==>
9. Нұрмұхан А. Кимешек киген қандай-ды!//aikyn.kz/278704/kimeshek-kigen-k-anday-dy
10. Қазақтар кимешекті қалай киген? // <https://bilim-all.kz/article/21794>
11. «Ақ орамал» этно-танымдық симпозиумінде көрсеткен күндік орау тәсілі // <https://www.instagram.com/reel/Cys9pnittlr/>
12. Кимешек // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Кимешек>
13. Шашаева М.А., Қозыбаева М.М. Кеңестік Қазақстандағы 1917-1930 жылдарындағы «әйел теңдігі» мәселесі. Журнал Отан тарихы. 2022. №2 (98). С.189-197.
14. Аманжолова Д. Из опыта решения женского вопроса в Казахстане, в 1920-1930 гг.

Российский научно-практический журнал. Российские регионы: взгляды в будущее.
/http://futereruss.ru/worldculture/ethnic-groups/gender-v-kazaxstane.html

15. Кенжина А. М. Ұлттық киім - тарихи мәдени мұра//«Дәстүр» № 5-6 (72-73), 2020. Б.44.

16. Ескекбаев Д.Б. Ашаршылық зұлматы және босқын қазақтар // «Кеңестік кезеңдегі Қазақстанның аграрлық тарихының өзекті мәселелері: билік және қоғам» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарының жинағы. 2021. 55-62. бб.

References liste: sources and historiographical works

1. Qazaqtın étnografiyalıq kategoriyalar, uǵımdar men atawlarınıń dasturli júyesi7 Énciklopediya. Almatı: RPK «Slon», 2012. S.ill. T.3-4.
2. Kollantay A.M. Rabotnitsa-mat'. Omsk, 1920. S.32.
3. Otchet Ural'skogo gubernskogo ekonomicheskogo soveshchaniya za period s 1 oktyabrya 1921 goda po 1 oktyabrya 1922 goda. Ural'sk, 1923. 308 s
4. Smaǵulova S., Asharsılıq qasireti. 1-kitap. Almatı. Eltanım. 2019. 272 b.
5. Shashaeva M.A. XX ǵ. 20-30-shı zhıldırındaǵı Qazaqstannıń keñestik qoǵamnıń aleumettik madeni-transformacıyası zhane ayelderdiń zhaǵdayı. Filosofiya doktorı (PhD) darezhesin alw uschin dayındalǵan dissertacıya. Almatı, 2025. 144 b.
6. Gosudarstvennyy arkhiv obshchestvenno-politicheskoy istorii Turkestanskoy oblasti (GAOPITO). F.29.op.1. D.478. L.1-15.
7. GAOPITO. F.29. Op.1. D.4. L.172-188.
8. Ereksche otken DIGITAL NAURYZ//
<https://www.instagram.com/reel/DWGqLaqgrdL/?igsi=MWsydGpwNjA2dng4cA==>
9. Nurmuxan A. Kimeshek kigen qanday-dı!//aikyn.kz/278704/kimeshek-kigen-k-anday-dy
10. Qazaqtar kimeshek qalay kigen? // <https://bilim-all.kz/article/21794>
11. «Aq oramal» étno-tanımdıq simpoziuminde korsetken kundik orai tasili // <https://www.instagram.com/reel/Cys9pnittIr/>
12. Schaschaeva M.A., Qozıbaeva M.M. Keñestik Qazaqstandaǵı 1917-1930 zhıldarındaǵı «ayel teńdigi» maselesi. Zhurnal Otan tarihi. 2022. №2 (98). S.189-197.
13. Amanzholova D. Iz opyta resheniya zhenskogo voprosa v Kazakhstane, v 1920-1930 gg. Rossiyskiy nauchno-prakticheskiy zhurnal. Rossiyskiye regiony: vzglyady v budushcheye. /http://futereruss.ru/worldculture/ethnic-groups/gender-v-kazaxstane.html
14. Kenjina A. M. Ultıq kiim - tarihi madieni mura//«Dästür» № 5-6 (72-73), 2020. B.44
15. Eskekbaev D.B. Aşarşılıq zulmatı jäne bosqın qazaqtar // «Keñestik kezeñdegi Qazaqstannıń agrarlıq tarihinıń özektı mäseleleri: bilik jäne qoǵam» attı Xalıqaralıq ǵılımı-täjiribelik konferenciyası materialdarınıń jınaǵı. 2021. 55-62. bb.

Сведения об авторе, ответственном за переписку (место работы, номер телефона, электронная почта) **Жанысбекова Гульнар Амирбаевна** - тарих ғылымдарының кандидаты, «Тұлға дамыту және тәрбие» орталығының басшысы М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент, Қазақстан. телефон: +7-707-516-3755; e-mail.ru: amirbaevna62@mail.ru